

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT - 930.2

Əliyar Orucov
FHNA, fə.l.ü.f.d.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASININ
İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ TARİXİNDƏN**

Bəşər tarixində cəmiyyətin siyasi sistemində, onun mütərəqqi inkişafına təsir göstərən elə normativ sənədlər olmuşdur ki, onlar insan və vətəndaş hüquqlarının, dövlət hakimiyyəti institutlarının sabit fəaliyyətinin təmin edilməsində misilsiz rol oynamışdır. Bu hüquqi sənədlər sırasında dövlətin əsas qanun sayılan konstitusiya ən önəmlisidir. Konstitusiya xalqın suverenliyini, dövlət quruluşunu, şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını, dövlət hakimiyyətini və yerli özünüidarəetmə sistemini tənzimləyən siyasi-hüquqi sənəddir. Konstitusiya anlayışı latınca “təsisat”, “quruluş” deməkdir.

Həmin terminə qədim Roma hüququnda rast gəlinir və burada konstitusiya imperator tərəfindən verilən göstəriş xarakterli müxtəlif aktları əhatə edirdi. Feodalizm dövründə də “Əsas Qanun” ifadəsi işlədilmişdir və hazırda bu ifadə bir sıra dövlətlərdə konstitusiyanın analoqu kimi geniş istifadə edilir.

Bəzi tarixşünaslar hesab edir ki, islam tarixində ümumi hüquq və vəzifələri təsbit edən ilk yazılı konstitusiya Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlı olan Mədinə şəhər dövlətinin konstitusiyasıdır. Mədinə şəhər dövlətinin müsəlman olan və müsəlman olmayan vətəndaşlarına xitab edilən və Mədinə xalqını təşkilatlandırmaq məqsədi güdən bu sənəd müsəlman aləmində “Mədinə Konstitusiyası” kimi də tanınır. Bir çox islami qaynaqda qismən və ya tamamilə əksini tapan bu sənəd, yeni bir dövlətin sənədi xüsusiyyətinə malik olan və bu dövləti təşkil edən insanların, icmaların təbə olduğu bir sıra əsas normaları öz dövrünün üslubu ilə müəyyən edən bir topludur. Məhəmməd peyğəmbərin 622-ci ildə Mədinəyə köçməsi və sonra, “kitab” və “səhifə” adlanan yazılı konstitusiyanın hazırlanması hüquqi nöqteyi-nəzərdən bəşər tarixinin çox önəmli hadisələrindən biridir.

Konstitusiya hüquqi elminin əksər mənbələrində göstərilir ki, nə antik dünyada, nə də orta əsrlərdə konstitusiyanın müasir anlamı olmamışdır, o dövrlərdə bütün cari hüquqyaratma fəaliyyətinin hüquq bazası ola biləcək əsas qanunlar da yox idi. 1787-ci ildə isə ABŞ-da, bir neçə il sonra Fransa və Polşada konstitusiyaların qəbulu xalqın geniş təbəqələrinə rəhbərlik edən gənc inqilabçı burjuaziyanın feodal quruluşuna və feodal hüququna qarşı mübarizəsi ilə bağlı idi və vətəndaşların hüquq bərabərliyini təcəssüm etdirirdi [1, s.21].

Digər dövlətlər kimi Azərbaycanın da özünəməxsus müəyyən konstitusiya tarixi vardır. Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyin və suverenliyinin əldə edilib qorunması, müstəqil dövlətin qurulması və fəaliyyət göstərməsi üçün, eyni zamanda, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə müstəqil konstitusiyanın qəbul edilməsi yolunda inadlı mübarizə aparmışdır. Azərbaycan konstitusiya quruculuğu tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil konstitusiyası olmamışdır. Bu dövlət fəaliyyət göstərdiyi dövrdə konstitusiya xarakteri daşıyan bir neçə akt qəbul etmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqda konstitusiya Aktı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti, hökuməti və bayrağı haqqında konstitusiya xarakterli qanunları müəyyən qədər Azərbaycanın Konstitusiya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar [2, s.71].

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, Azərbaycanda sovetlər hakimiyyəti quruldu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yarandı. 1921-ci il mayın 19-da Azərbaycan SSR-in ilk konstitusiyası qəbul edildi. Bu konstitusiya sovetlər ideyası əsasında fəaliyyət göstərir, Azərbaycanda sosializm cəmiyyətinin qurulması bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur, respublikada sovet hakimiyyətinin simasında proletariyatın diktaturasını, torpaq, sənaye, bank və sairələrin milliləşdirilməsini qanuniləşdirdi. 1921-ci il Azərbaycan SSR-in konstitusiyasından sonra Azərbaycan SSR-də baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində 1927, 1937, və 1978-ci illərdə yeni konstitusiyaların qəbulunu zəruri etmişdir. 1978-ci ildə qəbul edilmiş, 1980-ci illərin ikinci yarısın-

dan etibarən çoxsaylı əlavə və dəyişikliklərə məruz qalmış və bunun nəticəsində ilkin redaktəyə nisbətən əhəmiyyətli şəkildə dəyişikliyə uğrayan Azərbaycan SSR-in konstitusiyası, 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu qəbul edilənədək qüvvədə olmuşdur.

Konstitusiyanın inkişaf mərhələləri Azərbaycanın ictimai dövlət quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Konstitusiya dövrə uyğun dövlətə, hüquqa, onların cəmiyyətdə roluna, iqtisadi və sosial siyasətə, sovet adamının vəziyyətinə hakim baxışın izlərini özündə daşıyırdı.

Sosial tipli konstitusiyalar kimi, Azərbaycan SSR-in bütün konstitusiyalarına ümumi əlamətlər, cizgilər xasdır. Belə ki, 1921-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının keçid dövrü üçün əsas vəzifəsi mülkədar, burjua siniflərinin, insanın insan tərəfindən istismarının ləğv edilməsi və sosializmin yaranması məqsədilə şəhər və kənd proletariatu, kasıb kəndlilərin diktaturasının qurulması olmuşdur.

1936-cı il SSR-nin yeni Konstitusiyası əsasında sovet marksist-leninçi ideologiyasının təsiri altında 1937-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi.

1978-ci il Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası 1921, 1927 və 1937-ci illər Konstitusiyaların varisi olduğunu təsdiq etdi. Bu konstitusiyada da özündən əvvəlki konstitusiyalarda olduğu kimi ölkə həyatı üçün başlıca olan kommunizm ideyaları əks olunurdu. Azərbaycan SSR-in iqtisadi sisteminin əsası kimi Azərbaycan SSR-in konstitusiyası dövlət (ümumxalq) və kolxoz-kooperativ mülkiyyətini təsdiq etdi, ciddi mərkəzləşməyə əsaslanan planlı təsərrüfatı iqtisadi sistemin əsaslarından biri kimi təsbit etdi.

Dövlət hakimiyyətinin təşkilinin əsası kimi Azərbaycan Sovet Konstitusiyaları formal olaraq sovetlərin aliliyi prinsipini müəyyən etmişdir. Əslində isə sovetlər faktiki olaraq bütün hakimiyyətə malik olan partiya orqanları ilə əvəz edilmişdir.

Azərbaycan SSR-in Əsas Qanunu vətəndaşların siyasi, sosial, iqtisadi və şəxsi hüquqlarını elan etmişdir. Lakin onların həyata keçirilməsinin (hər şeydən əvvəl siyasi, şəxsi hüquq və azadlıqların) Konstitusiya mexanizmi və təminatı olmamışdır. İnsanların Konstitusiya hüquqları və azadlıqları nəinki təmin olunmurdu, əksinə, məlum olduğu kimi, ciddi şəkildə tapdalanırdı və (məsələn, 1937-ci ildəki kütləvi represiyalar, təqiblər və cinayətlər dövrü) konstitusiya qanunları hüquqi dövlətin zəruri əsaslarından biri olan məhkəmələrin müstəqilliyini təmin edə bilmirdi.

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda beynəlxalq aləmdə baş verən mühüm hadisələr keçmiş sovetlər məkanına da öz təsirini göstərdi və 70 ildən artıq keçmiş SSRİ dövlətinin tərkibində yaşayan xalqlar öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə başladı. Bu proses kəskinləşdi və sovetlər dövlətinin dağılması beynəlxalq aləmdə yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu. Xalqımız öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olundu. Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyasının dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiya Aktına zidd olmayan normaları yeni Əsas Qanun qəbul edilənədək öz hüquqi qüvvəsini saxladı. 1995-ci ilin yazında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyasının layihəsi hazırlanmışdır. 1995-ci ilin yayında konstitusiya komissiyası çağırılmış və 1995-ci ilin payızında konstitusiya komissiyası Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyasının layihəsi üzərində öz işini davam etdirərək, onu 1995-ci il noyabr ayının 12-də ümumxalq səsverməsinə çıxarmışdır.

Yeni Konstitusiya 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş və 27 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsinin nəticələri nəşr edildiyi andan qüvvəyə minmişdir. Konstitusiyalı quruluşun əsaslarını möhkəmləndirərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycanı – respublika idarəetmə formasına malik, unitar, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi müəyyən edir. Konstitusiya özündə ümumbəşəri dəyərləri təsbit etməklə aşağıdakı prinsipləri müəyyən etdi:

- İnsan, onun hüquq və azadlıqları ali dəyərlərdir (insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının tanınması, riayət olunması və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir);
- Suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır;
- Sosial siyasət insanın layiqli həyatını və sərbəst inkişafını təmin edən şəraitin yaranmasına istiqamətlənib;
- Dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət formaları eyni qaydada tanınır və müdafiə olunur;

- Dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti bölgüsü əsasında həyata keçirilir;

- Yerli özünüidarəetmə demokratik hüquqi dövlətin əsas elementlərindən biri kimi tanınır və ona təminat verilir;

- İdeoloji və siyasi müxtəliflik, çoxpartiyalılıq tanınır. Heç bir ideologiya dövlət və məcburi xarakterli ola bilməz;

- Beynəlxalq hüquq hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalar, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir.

Beləliklə, müstəqil respublikamızın Konstitusiyasının qəbul olunması müasir dövr milli şüurunun, milli özünüdərək ideyalarının tarixi milli özünüdərək əsasında inkişafının bariz nümunəsidir. 1995-ci il noyabrın 12-də milli özünüdərək kontekstində Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanmış, Azərbaycan vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını, azərbaycançılığı, xalqın milli layəqət hissi-ni və milli məni özündə əks etdirən müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi. Dövlətimizin tarixində ilk dəfə olaraq çoxpartiyalılıq əsasında ilk parlament seçkiləri keçirildi. “Ölkədə Konstitusiya Məhkəməsinin yaradılması, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq xalqın özünüidarəetməsinin ən demokratik forması olan bələdiyyələrə seçkilərin keçirilməsi Heydər Əliyev dövlətçilik məktəbinin, hətta səthi və ilk baxışda nəzərə çarpan real görüntüleridir” [3, s.189]. Konstitusiyanın qəbul olunmasından sonra Azərbaycanda hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi daha geniş vüsət aldı [4, s.213].

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasının qəbul edilməsindən ötmüş vaxt ərzində cəmiyyət və dövlət həyatının müxtəlif sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermiş, hərtərəfli demokratik islahatlar aparılmış, o cümlədən ölkənin bütün hüquq sistemi yenidən qurulmuş, insan haqlarının daha etibarlı qorunması üçün yeni üçpilləli müstəqil məhkəmə hakimiyyəti yaradılmış, hüquq mühafizə sisteminin fəaliyyətinin demokratik dəyərlərə və beynəlxalq standartlara uyğun təşkili məqsədilə yeni qanunlar və məəcəllələr qəbul edilmişdir. İctimai-siyasi həyatda baş vermiş bütün bu yeniliklər milli qanunvericilik prinsipləri ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün ölkəmizin Konstitusiyasında da müvafiq dəyişikliklər edilməsi təbii və həm də labüd bir prosese çevrilmişdir [5]. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müvafiq qərarı ilə 2002-ci il avqustun 24-də və 2009-cu il martın 18-də konstitusiya islahatları ilə bağlı referendum keçirilmişdir. Bu islahatların keçirilməsi üçün sosial, iqtisadi, hüquqi və s. tarixi zərurətlər yaranmışdır.

Konstitusiya islahatları - dövlət hakimiyyətinin dövlət və ictimai quruluşda konstitusionalizm prinsiplərinin reallaşmasına yönəlmiş keyfiyyətə yenidən təşkili deməkdir.

Hər bir dövlətin səmərəli hüquq sisteminin yaradılması ictimai dəyişikliklərin dinamikasında kifayət qədər ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Belə sistemin mərkəzində konstitusiya dayanır.

Dövlətin yeni konstitusiyasının işlənilib hazırlanması və onun təkmilləşdirilərək inkişaf etməkdə olan ictimai münasibətlərin tələblərinə uyğunlaşdırılması demokratiyanın inkişafının, hüququn və ictimai qaydanın möhkəmləndirilməsinin aktual problemlərindən biridir. Konstitusiyada dövlətşünaslığın əsasları cəmlənir. O, sosial həyatın bütün sahələrinə təsir göstərir. Konstitusiya vasitəsilə dövlətin hüquqi təbiəti, idarəetmə və dövlət quruluşu forması müəyyən edilir, dövlətin, onun region və özünüidarəetmə ərazilərinin təşkilati birliyi əldə edilir, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri nizamlanır. Əgər konstitusiya vasitəsi ilə yeni ictimai quruluş formalaşırsa, konstitusiya islahatları vasitəsilə mövcud quruluş modernizə olunur.

Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ildə başlayan konstitusiya islahatları ictimai-siyasi həyatın bütün əsas sahələrini əhatə edir. Bu dəyişikliklərin mahiyyəti suveren dövlətdə yenilənmiş cəmiyyətin hüquqi modelinin yaradılmasındadır. Konstitusiya islahatlarının miqyası bu dövlətlərin bazar iqtisadiyyatının formalaşması yolunu tutması və vətəndaş cəmiyyəti dəyərlərinə önəm verməsi ilə ölçülür. Konstitusiya islahatlarında yeni suveren dövlətlərdə baş verən dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə cəmiyyətin siyasi- dövlət təşkilinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar sosial proseslər; ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması; insanın ali sosial dəyər kimi tanınması kimi ictimai dəyişikliklər öz əksini tapır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında konstitusiya islahatlarının ilk mərhələsini sovet dövrü konstitusiyaların ənənəvi modeli və məzmunundan imtina, şəxsiyyətin konstitusiya statusunun ta-

nınması və yüksəldilməsi, yeni dövlət hakimiyyəti və idarəetmə modelinin başlanğıcı kimi xarakterizə etmək olar. Ölkədə konstitusiya islahatlarının aparılması suveren milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsini, sosial-iqtisadi inkişafın yeni modelinin hazırlanmasını, vətəndaş cəmiyyəti və yeni dövlət hakimiyyəti institutlarının formalaşmasını, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsini stimullaşdırır.

Açar sözlər: konstitusiya, insan azadlığı, konstitusiya islahatları, dövlət müstəqilliyi, vətəndaş cəmiyyəti

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çirkin V. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (tərcümə). Bakı: 2000, 724 s.
2. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm, 1990.
3. Çaxmaqılı Q. Yeni əsrdə yeni lider. Bakı: Araz, 2002, 238 s.
4. Orucov Ə. Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt). Bakı: Avropa, 2012, 251 s.
5. Həsəneliyev F. İnsan hüquq və azadlıqlarına daha etibarlı təminat mexanizmi. “Xalq” qəzeti, Bakı, 2009, 17 fevral.

Алияр Оруджев

ОБ ИСТОРИИ ПОЭТАПНОГО РАЗВИТИЯ КОНСТИТУЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В истории человечества были такие нормативные документы, которые повлияли на политическую систему общества, на его передовое развитие, и сыграли бесценную роль в обеспечении гражданских прав человека и постоянной деятельности Института Государственной Власти. В статье говорится о начале создания Конституции Азербайджана. Проводится сравнительная параллель между Конституциями Советского Азербайджана - 1921, 1927, 1937 и 1978-х годов. Одновременно, широко исследуются и комментируются конституционные традиции, соответствующие Конституции Независимого Азербайджана принятой в 1995 году.

Ключевые слова: конституция, свобода человека, конституционные реформы, государственная независимость, гражданское общество

Aliyar Orucov

ABOUT THE HISTORY OF MILESTONES OF DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

There were some normative documents influencing the political system and progressive development of society in the history of mankind which had invaluable role in providing the stable activity of human and civil rights and state institutions. The article is about the beginning of the constitution making process. The author has compared the Constitutions existing in Soviet Azerbaijan in 1921, 1927, 1937 and 1978. At the same time, the Constitution of Independent Azerbaijan adopted in 1995 was studied and interpreted respectively to the constitution tradition.

Key words: constitution, freedom of humans, constitutional reforms, independence of state, civil society